

/

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

В.В. Олянич

ОРЕНДНІ ВІДНОСИНИ СЕЛЯНСЬКОГО ДВОРУ В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню оренди, як соціально-економічних форм селянського підприємства. Результати дослідження свідчать про те, що селянські господарства були не лише орендарями, але і здавцями землі в оренду, відтак цей вид діяльності з обох сторін мав ознаки дрібного підприємництва, позаяк земля відчужувалася на комерційних умовах. Сам факт оренди був для селян формою землеробського бізнесу, бо здавець землі мав матеріальну вигоду, отримуючи відповідну плату (грошову чи натуральну), а орендар обробляв її.

Ключові слова: оренда, , селянське підприємство, орендар, селянські господарства.

Статья посвящена исследованию аренды, как социально-экономической формы крестьянского предприятия. Результаты исследования свидетельствуют о том, что крестьянские хозяйства были не только арендаторами, но и арендодателями земли в аренду, следовательно этот вид деятельности из обеих сторон имел признаки мелкого предпринимательства, поскольку земля отчуждалась на

коммерческих условиях. Сам факт аренды был для крестьян формой земледельческого бизнеса, потому что арендодатель земли имел материальную выгоду, получая соответствующую плату (денежную или натуральную), а арендатор обрабатывал ее.

Ключевые слова: аренда, крестьянское предприятие, арендатор, крестьянские хозяйства.

The article is devoted to research of lease, as socio-economic form of peasant enterprise. Research results testify that the peasants economies were not only tenants but also lessors of earth in the lease, consequently this type of activity from both sides had the signs of shallow enterprise, as earth was alienated subject to the conditions commercial. The fact of lease was for peasants by the form of agricultural business, because the lessor of earth had a material benefit, getting the proper pay (money or natural), and a tenant processed her.

Key words: lease, peasant enterprise, tenant, peasants economies.

Проблема оренди була і залишається актуальною, тому дослідження соціально-економічних форм селянського підприємництва є важливим етапом у формуванні сучасної концепції сільського господарства в Україні.

Структурно **історико-теоретичному розгляду** підлягають праці таких відомих дослідників соціально-економічних форм селянського господарства як, В. Качинського, Б. Колесникова, С.Г. Струмиліна, П. Свашенка, Ф. Саприкіна.

Метою дослідження є вивчення оренди і наймитства як соціально-економічних форм селянського підприємництва.

В історико-економічних дослідженнях орендні відносини в сільському господарстві висвітлюються в контексті соціально-класових відносин, відтак постає проблема «кабальних форм оренди» землі [2, с. 118–119], а також «обмеження і витіснення капіталістичних елементів», тобто приборкання «експлуататорських тенденцій», в українському селі [5, С. 119]. Історики, які вивчають питання оренди землі, зосереджуються на еволюції її форм та статистичних показників. Орендні відносини – процес діалектичний, який не обмежується передачею землі від одного типу господарів до іншого, тому необхідно з'ясувати їх дві складові: здавання в оренду і використання її. Селянські господарства були не лише орендарями, але і здавцями землі в оренду, відтак цей вид діяльності з обох сторін мав ознаки дрібного підприємництва, позаяк земля відчужувалася на комерційних умовах. Сам факт оренди був для селян формою землеробського бізнесу, бо здавець землі мав матеріальну вигоду, отримуючи відповідну плату (грошову чи натуральну), а орендар обробляв її.

Використовуючи матеріали весняних обстежень селянських господарств та зведені статистичні довідники 20-х рр., розглянемо орендні відносини, які фактично були формою поземельних, з точки зору селянського бізнесу, підприємницької діяльності. На початку 20-х рр. оренда землі дозволялася винятково незаможним селянським господарствам, хоча і вони обмежувалися терміном оренди. Радянські органи влади регулювали відносини оренди землі, які відбувалися згідно чинного законодавства та Зе-

мельного кодексу УСРР 1922 р. [8, с. 388]. Протягом 20-х рр., збільшуючи терміни оренди, держава фактично і юридично визнала оренду землі як соціально-економічну форму селянського сільськогосподарського підприємництва.

Перші узагальнюючі дані про орендування та здавання землі в оренду селянськими господарствами з'являються в матеріалах весняного обстеження сільського господарства 1924 р. Вони були опубліковані в серії сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР. Виокремлення інформації про орендувачів та здавців землі дозволяє з'ясувати мотиви, знаючи про рівень землезабезпечення господарств землею. На Волині орну землю орендували 1,1%, а здавали в оренду 3,1% господарств [6, С. 56], тобто селяни більше передавали, але переважно протягом року. На одне господарство пересічно припадало 3 дес. орендної землі, хоча з наділом 4–6 десятин орендували 5 десятин, з наділом 6–9 десятин брали в оренду 9 десятин. Вони не мали надлишку робочої сили та робочих коней, використовуючи працю членів родини. Для малоземельного поліського селянина додаткова рілля була джерелом поповнення сімейного бюджету.

Підприємницький характер оренди землі виявився в її організаційно-господарських умовах: грошових, натуральних. За певну частину врожаю, за відробітки тощо. Так, на Донеччині 746 господарств орендували землю на умовах грошового зобов'язання, 390 відшкодування натуральної плати, 180 за частину врожаю, 354 за відробітки, 1511 різних форм міжгосподарських розрахунків [6, С. 56]. На Катеринославщині переважала грошова та натуральна форми сплати за орендовану землю, якої дотримувалося 2672 господарства, хоча для з'ясування ознак підприємницько-виробничої діяльності селянського двору достатньо самих умов та принципів оренди, які свідчили про поширену в українському селі систему функціонального перерозподілу незадіяної орної землі між селянами. У південних регіонах УСРР існувало більше половини господарств без робочої худоби, які вимушені були здавати землю в оренду, збираючи рік за роком кошти для її придбання.

Наявність вивільнених із господарського обороту земель, тобто залишених без належного обробітку в селянському секторі, а також із

державного фонду, створювали умови для їх оренди. Основним регіоном оренди землі був Степ, де у 1925 р. зосереджувалося 86,6% орендного фонду земель УСРР, у 1926 р. 82%, у 1927 р. 78,1%, у 1928 р. 78,6%, у 1929 р. 74,6%, а на другому місці перебувало Лівобережжя, далі Правобережжя та Полісся [2, С. 120]. Перевага орендних відносин в Степу пояснювалася виразною зерною спеціалізацією селянських господарств фермерського типу, про що писав тоді чиновник Наркомзему УСРР В.М. Качинський [3, С. 98–106]. Забезпечені робочою худобою та необхідним реманентом і технікою заможні селяни прагнули до розширення посівного зернового клину шляхом оренди, позаяк іншої можливості не мали. Селяни орендували землі цукрових заводів, радгоспів, але в оренді переважала земля односельців або сусіднього села.

Оренда землі була переважно справою забезпечених робочою худобою та реманентом, бо ця форма землеробського бізнесу вимагала значних енергетичних витрат. Наявність орендної землі в селянському землекористуванні залежала саме від матеріально-технічного озброєння селянського двору. Це підтверджують статистичні дані оренди господарствами за рівнем забезпечення їх землею.

Для малоземельних господарств, судячи із даних таблиці, оренда землі була жаданою, про що свідчить її наявність у дворах з робочою худобою. Без худоби також орендували, але незначні ділянки. Достатньо забезпечені землею селяни брали її в оренду, але менше від малоземельних, щоб зміцнити зернове господарство. Селянин-орендар, котрий мав 18 і більше десятин, фактично став фермером, засіваючи орендовану землю.

Матеріали весняного обстеження сільського господарства 1927 р. показують безпосередню залежність здавання землі в оренду від наявності або відсутності худоби. Чим менше землі та худоби було на одне господарство, тим більше з них віддавали землю в оренду. На Правобережжі на 100 господарств з наділом до однієї десятини землі припадало 76,9 дворів без будь-якої худоби, тому 76 здавали придатну, а 73 орну землю [7, С. 227]. Якщо на сто господарств траплялося 24 без робочої худоби, а землі надільної було 1–2 дес., то в оренду здавали 6 дворів на сотню дворів, використовуючи супрягу для обробітку. Групи господарств з наділом від 10 і більше десятин лише орендували, не здаючи в оренду жодної десятини орної землі. На Лівобережжі і в Степу також спостерігалася подібна ситуація, яка дозволяє говорити про чітку соціально-економічну закономірність орендної форми землекористування: малоземельні господарства орендували якомога більше землі, якщо мали робочу худобу, а основним орендарем були господарства фермерського типу. Для них додаткова земля становила своєрідний стабілізаційний фонд, позаяк дозволяла виходити на валовий збір зернових вищий по району, відтак тримати хліб до його вигідної

реалізації весною. В Степу на 100 господарств припадало орендарів від одного до шести з наділом до трьох десятин, а від 24–32 надільної землі 73–79 дворів, хоча селяни цих землезабезпечених груп дозволяли собі здавати деяку частину землі в оренду.

Регіональний аспект орендних відносин демонструє їх залежність від природно-кліматичних умов, крім з'ясованих нами матеріально-господарських. Так, на сто господарств Запорізької округи припадало орендарів 23, здавців землі в оренду – 19, на Мелітопольщині 27 орендарів та 26 здавців, на Херсонщині 24 орендарі і 27 здавців [7, С. 237]. Зовсім іншою була ситуація в Коростенській округі, де на 100 господарств припадало 5 орендарів та близько трьох здавців землі, на Глухівщині 3–4 орендарі та 7 здавців. Для господарств степової смуги був надлишок, а лісової брак вільних земель.

Радянська держава скасувала право приватної власності на землю, відтак вона перестала бути товаром, але не втратила продуктивних властивостей і соціально-економічних цінностей, будучи основним засобом виробництва в сільському господарстві. Наявність землі для селянського двору була його візитною картою, яка засвідчувала його соціальний статус, а господареві додавала авторитету. Орендна форма землекористування фактично реанімувала відносини купівлі–продажу селянської землі, але у спосіб вилучення з неї доходу, не маючи на неї права власності. Селянин, особливо з належним рівнем забезпечення робочою худобою та реманентом, виявляв економічний інтерес до оренди землі. За даними Наркомфіну УСРР, які опубліковані в офіційному статдовіднику сільськогосподарської статистики, орендарями були найстабільніші селянські господарства.

Для малоземельного Полісся прибутковість господарств не дуже позначилася на оренді землі, позаяк бракувало вільних земель, але тенденція проглядалася: чим заможнішими були господарства, тим більше прагнули оренди. Селянські господарства Правобережжя, які мали прибутку від 100 до 300 крб., за кількістю збігалися з Поліссям, а вищих груп – переважали у рази. Лівобережжя давало зростання питомої ваги орендарів серед господарств з прибутком від 600 до 1000 крб., які становили 23–37% в регіоні. Винятком був Степ, де орендували землю половина господарств з прибутком від 600 до 1000 крб., навіть малоприбуткові перевищували питому вагу орендарів Полісся та Правобережжя разом взятих.

Обернену пропорційність мали показники господарств, які здавали землю в оренду. На Поліссі таких селянських дворів було не більше 3%, а основними здавцями були господарства з прибутком 100 крб., для яких орендна форма була джерелом існування, та понад 1000 крб., які примножували маєтність, заможність. В Степу в оренду здавали переважно господарства з прибутком від 100 до 150 крб., які становили

23–38%, а заможні 3–4% [1, С. 22], тобто селянин-орендар, що брав землю, і орендований, котрий її здавав, прагнули матеріальної вигоди, демонструючи підприємницькі навички.

Оренда землі стала для українських селян звичною формою землеробського підприємництва, а зростання селян-орендарів упродовж 20-х рр. засвідчувало її пріоритетність. Virізняючись питомою вагою господарств, які орендували землю, їх загальна динаміка в природничо-історичних районах мала позитивний характер.

Зазначу, що у 1917 р. землю орендувало 30,7% господарств України, але більшовицька аграрна революція зруйнувала соціально-економічні основи для поширення орендних відносин. Стабілізація непу поступово відроджувала оренду землі, а проголошення курсу на масову колективізацію започаткувало її згортання в українському селі. Якщо зважити на те, що в Україні напередодні колективізації налічувалося близько 5 млн селянських дворів, то фактично кожен п'ятий орендував землю. Цей факт свідчить про недосконалість та класову обмеженість аграрної реформи більшовиків, а з іншого боку про підприємницьку діяльність селянських господарств.

Формаційно-класовий підхід офіційної статистики до групування орендарів за соціально-економічними ознаками, характерний для багатьох статистичних довідників, зайвий раз демонструє факт пріоритетності оренди землі для селянських господарств. Так, у 1927 р. «пролетарські» групи, що орендували землі, становили 5,8%, у 1929 р. 6,8%, а «дрібні товаровиробники» та «дрібнокапіталістичні» 76,6% господарств, а здавали – «пролетарі» і «напівпролетарі» у 1927 р. 79,6%, у 1929 р. 39,8%, «дрібнотоварні» 14,9% у 1927 р. та 9,7% у 1929 р. [1, С. 22]. Перевага забезпечених господарств серед орендарів землі була цілком логічною, позаяк вони мали знаряддя для її якісного обробітку, а їх незначний відсоток серед здавців пояснюється вагомністю цієї форми землеробського підприємництва для них. Земля і праця на ній шанувалися тоді, тому суборенда, хоч і заборонялася, але не мала поширення на селі, бо орендована рілля використовувалася максимально.

До революції південні райони України вирізнялися багатоземеллям, позаяк відсутність общинного землекористування дозволила зростати подвірному. Селянин вважався тут господарем, якщо мав 60 десятин, а при 30 десятинах його двір називався «напівгосподарством» [4, С. 45]. Радянська влада скасувала

приватновласницькі поземельні відносини, дозволивши лише оренду. Практика орендування сформувала і її ціну. Попит заможних селян на землю, особливо в степовій смузі, встановив грошову суму оренди, яка сягала 10 крб. за десятину (до 1917 р. 15–25 крб.) [4, С. 45]. Натуральна оплата оренди була вигідною для здавця, позаяк він отримував третину врожаю («третій сніп»), а за умови, якщо віддавав в оренду роботу худобу та реманент, то половину врожаю – «другий сніп». Здавць допомагав орендареві, відпрацьовуючи 5–6 днів за десятину зданої землі, якщо орендар обробляв її власною роботою худобою та реманентом.

Орендні відносини, а вони торкнулися майже третини господарств України, були прихованою формою торгівлі землею, але через використання її природних властивостей. Дослідники селянського господарства у 20-х рр. підкреслювали широкий розвиток оренди землі, тому що відсутність юридичної підстави для приватизації не дозволила заможним селянам здійснити концентрацію земельної власності, навіть в межах колишніх поміщицьких розмірах. Оренда стала своєрідним функціональним заміником права додаткового землекористування, натомість власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997.
3. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – №6.
4. Колесников Б. Деревня. Куда она идет. Очерки. – Х., 1925.
5. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990.
6. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис населення селянських господарств). Статистика України № 59. – Х., 1925.
7. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України № 130. – Х., 1928.
8. СУ УССР. – 1922.